

УДК: 947.1.

Жусупова Моймол Молдобековна

Талас Мамлекеттик университети

Бактыбек кызы Айдана

Талас Мамлекеттик университетинин
магистранты

**ТАЛАС (АТЛАХ) САЛГЫЛАШУУСУН ТАРЫХЫЙ – МАДАНИЙ
МУРАС КАТАРЫ ИЗИЛДӨӨ**

Жусупова Моймол Молдобековна

Таласский государственный университет,

Кандидат исторических наук

Бактыбек кызы Айдана

Таласский государственный
Университет, магистрант

**ИССЛЕДОВАНИЕ (ТАЛАССКОЙ) АТЛАХСКОЙ БИТВЫ КАК
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЙ НАСЛЕДИЕ**

Zhusupova Moymol Moldobekovna

Candidate of Historical
Sciences, docent (TalSu)

Бактыбек кызы Айдана

Baktybek kyzy Aidan

Магистрант (ТалМУ)

master student of TalSU

**RESEARCH OF THE BATTLE OF (TALAS) ATLAN HOW
HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE**

Аннотация. Илимий макалада Борбордук Азиянын тарыхы үчүн олуттуу из калтырган окуялардын бири – 751-жылдагы Талас суусунун боюндагы Атлах шаарынын жанында болуп өткөн салгылашуу жөнүндө жаңыча көз караштар, иликтөөлөрдү ачууга аракет жасалды. Орто кылымдардагы Улуу жибек жолунда орун алган ири шаарлардын бири болгон Атлах шаарынын чалдыбары учурда Кыргызстандын Талас облусуна караштуу Манас районунун алкагындагы Жоон-Төбө айылында жайгашкан. Демек, бул тарыхый окуя жалаң гана Кыргызстан үчүн эмес, жалпы Борбордук жана Ички Азия, Сибирь, Алтай үчүн да терең из калтыргандыгы маалым. Андыктан макалада тарыхый ордун дагы тактоо үчүн кээ бир булактардын негизинде анализдер жүргүзүлдү. Атлах салгылашуусу болуп өткөн аймактагы рун жазуусу менен жазылган таш эстеликтин тарыхын жана чечмеленишине дагы изилдөө жүргүзүлүп, макалага кошулду.

Негизги сөздөр: Атлах. Борбордук Азия. Жоон-Дөбө айыл. Таш эстелик. Археологдор. Рун жазуусу. Манас району. Музей. Экспонат. Тарыхый орду.

Аннотация. В научной статье предпринята попытка раскрыть в новых ракурсах и исследованиях одно из событий, оставивших значительный след в истории Центральной Азии - сражение, произошедшее у города Атлаха на реке Талас в 751 году. Города Атлаха, одного из крупнейших городов на Великом шелковом пути в средние века, в настоящее время расположена в селе Жоон-Добе Манасского района Таласской области Кыргызстана. Поэтому это историческое событие не только для Кыргызстана, известно, что он оставил глубокий след в

Средней и Внутренней Азии, Сибири и Алтае в целом. Поэтому анализ был проведен на основе некоторых источников с целью уточнения исторической позиции в статье. История и интерпретация рунического каменного памятника в районе, где произошла битва при Атлахе, были дополнительно исследованы и дополнены в статье.

Ключевые слова: Атлах. Центральной Азии. Село Жоон-Добе. Каменный памятник. Археологии. Руническое надпись. Манасский район. Музей. Экспонат. Историческое место.

Annotation: In a scientific article to reveal from new perspectives and research one of the events that left a significant mark on the history of Central Asia - the battle that took place near the city of Atkha on the Talas River in 751. The city of Atkha, one of the largest cities on the Great Silk Road in the Middle Ages, is currently located in the village of Joon-Tobe, Manas district, Talas region of Kyrgyzstan. Therefore, this historical event is not only for Kyrgyzstan, it is known that it left a deep mark in Central and Inner Asia, Siberia and Altai as a whole. Therefore, the analysis was carried out on the basis of some sources in order to clarify the historical position in the article. The history and interpretation of the runic stone monument in the area where the Battle of Atkha took place was further researched and supplemented in the article.

Keywords: Atkha. Central Asia. Joon-Dobe village. Stone monument. Archeology. Runic inscription. Manas region. Museum. Exhibit. Historical place.

Кыргыз Републикасы Эгемендүүлүк биздин ата-бабалардын кемеңгерлигинин, баатырдыгынын жана алысты көрө билгендигинин негизинде гана жаралды деп айтууга толук негизибиз бар.

Кыргызстандын жана жалпы Борбордук Азиянын тарыхы үчүн олуттуу из калтырган окуялардын бири – 751-жылдын июль айындагы Талас суусунун боюндагы Атлах шаарынын жанында болуп өткөн ири салгылашуу болуп саналат.

Бул тарыхый салгылашуу жалпысынан Чыгыш аталган ири мейкиндиктин эки башка бучкагынын – күн батыштан Арап халифаты менен күн чыгыштан Тан мамлекетинин гана тирешүүсү болуп чектелбестен, жергиликтүү түрк жана башка калктарынын да ич ара атаандаш тандоосунун кагылышуусу да болуп калган. Бул окуя, бир эле учурда, Азиянын чыгышы менен батышын маданий жана технологиялык жактан ширелткен да барактарга ээ.

Бул салгылашуу көптөгөн дүйнө өлкөлөрүнүн тарых китептеринде тарыхты өзгөрткөн окуя катары орун алып, окутулуп келет. Орто кылымдагы Атлах шаары 751-жылы анын жанында араб жана кытай аскерлеринин ортосунда салгылашуу болуп, анын жыйынтыгы карлуктардын түрк урууларынын биринчисинин пайдасына чечилгени менен белгилүү.

Атлах салгылашуусунун келип чыгуу себептери, жүрүшү жана тарыхый мааниси коомчулукка белгилүү, ал эми окуянын

болуп өткөн орду, Талас суусунун жээгинен табылган таш эстеликтин табылышы жана жаңы иликтөөлөр жалпы эле окумуштуулардын жана бул окуяга кызыккан жарандар үчүн дале болсо кызыгууну жаратып келет. Башкача айтканда илим дүйнөсүндө Борбордук Азиядагы тарыхый өнүгүүнүн жүрүшүн алдын ала белгилеген эбегейсиз окуяга баа берүүгө кызыгуу ушул күнгө чейин басаңдай элек. Алгач сөздү Атлах шаары жөнүндө болсо.

Орто кылымдагы Атлах шаары менен бирдей Жоон-Дөбө конушу Кыргызстандын аймагында, Тараз конушунан 15 чакырым түштүктө, Казакстан менен чектеш жерде жайгашкан. 10-кылымдын географы аль-Макдиси мындай деп кабарлайт: «Атлах – аянты боюнча негизги шаарга (Таразга) барабар чоң шаар, анын айланасында дубал бар, Мединада курулма мечит, Рабадда базарлар бар» деп да жазат. [1.83 б].

Советтик окумуштуулар А.Н. Бернштам жана П.Н. Кожемяко Атлах бул - Талас облусунун Манас районундагы Кеңеш айылынын түндүк четинде жайгашкан Жоон-Дөбө конушунда жайгашкан. Өткөн кылымдын 50-жылдарындагы картада жана илимпоздор тарабынан жарыяланган схемаларда конуштун узундугу 3 км болгон сырткы чеп дубалдары, ошондой эле жалпы өлчөмү 140 х 250 цитадел менен борбордук урандылар даана көрүнүп турат деген пикирлерин билдиришкен. [2.118 б]. Тактап айтканда 1930-жылдардын акырында тарыхчы жана

археолог Александр Натанович Бернштам (1910–1956), ал эми 1950-жылдары кыргызстандык археолог Петр Никитович Кожемяко (1918–1973) бул шаар чалдыбарын алгач археологиялык иликтөөдөн өткөрүшкөн [3. 14, 7–11; 15, 145–224 бб.] жана аны Атлах шаарынын орду катары маалымат беришкенге аракет жасашкан. Бирок бул жай атайын корукка айлана элек кезде кыштактын айыл чарбасындагы кийинки дың бузуу иш-аракеттери шаар чалдыбарын сактоого өлчөөсүз зор кесепетин тийгизген. Сыртка кыйла чыгып турган дубалдардын айрым урандылары айыл чарба иштеринин кесепетинен уратылып, дээрлик түзөлүп калган.

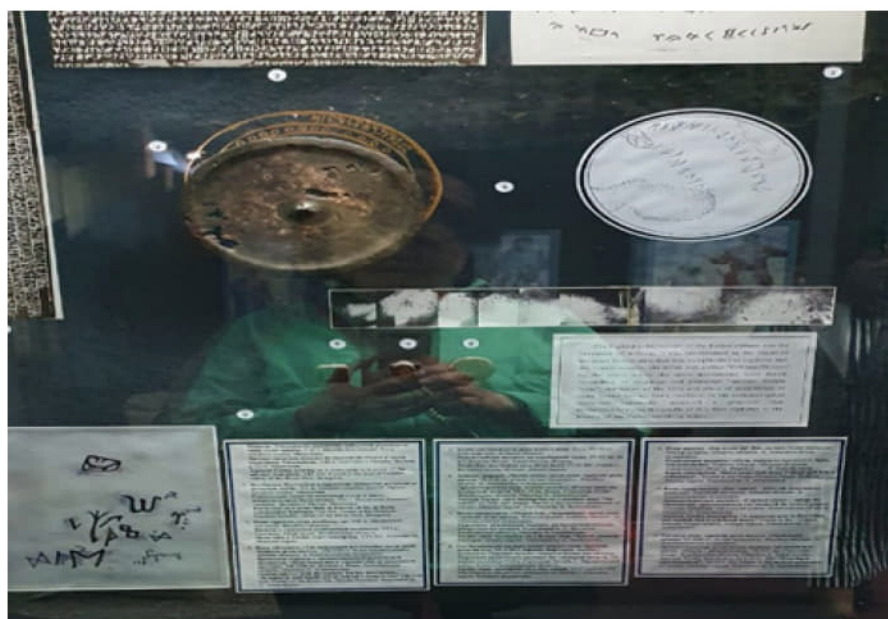
Ал эми Атлах шаарынын ордунан табылган таш эстеликтин тарыхы төмөндөгүчө: 1987-жылы бул шаар чалдыбарынан руна сымал алфавитинде бир сөз жазылган таш жаргылчактын жартысы табылган.

Аны илим чөйрөсүнө жарыя кылган белгилүү казак археологу, академик Карл Молдахметович Байпаков (1940–2018) бул рун жазма эстелигинин эстампжын орусиялык түрколог, рун таануучу Сергей Григорьевич Кляшторныйга (1928–2014) жиберген. [4, 289–290 бб.]. Профессор С.Г.Кляшторный бул жаргылчак таш сыныгындагы (петроглифтик) жазууну “Атлах” (Atlay) – “кечмелик”, б.а. Талас дарыясынан өйүз-бүйүзгө жеңил “аттап өтчү, оңтойлуу кечмелик” деп чечмелеп окуган. [5, 88 б.]. Ал эми учурдагы окумуштуулардын пикирине таянсак, тарыхчы жана нумизмат Александр Михайлович Камышев (1953-жылы туулган) белгилегендей, С.Г.Кляшторный Атлах шаарынын орду – Жоон-Төбө шаар чалдыбарын орто кылымдардагы «Тараз шаарынын чалдыбарынан батышыраакта 15 чакырымдай алыстыкта жайгашкан» («Этот осколок был обнаружен на городище Джувантобе, (транскрипция

С.Г.Кляшторного) расположенного в 15 км к западу от городища древнего Тараза, на берегу р. Талас») деп техникалык ката кетирип жазып алган экен. Чын-чынында, «батышыраакта» эмес, «түштүгүрөөктө» (“южнее”) деп жазышы керек болчу. Анын байкоостон кеткен мүчүлүштүгүнүн айынан бул жаңылыштык башка да илимий адабиятка механикалык түрдө көчүрүлүп келет. Дал ушул калпыстыктын айынан Жоон-Төбө шаар чалдыбарын азыркы Тараз шаарынын батышынан (бүгүнкү Казакстандын аймагынан) издеп жүргөндөр бар, деп А.М.Камышев өз сын пикирин 2022-жылы жарык көргөн интернеттеги макаласы аркылуу ортого салган. Ал эми өз макаласында С.Г.Кляшторный даана эле: “1930-жылдардын аягында Жоон-Төбө шаар чалдыбарын А.Н. Бернштам изилдеген жана ал аны орто кылымдардын эрте мезгилиндеги Атлах шаарынын орду деп белгилеген” деп жазган. [6.33 б.] Азыркы мезгилде бул жазма эстелик Казакстандын Борбордук мамлекеттик музейинде (ЦМК КП № 20488) сакталып келет. А.С.Аманжолов андагы текстти «аб албаг» – «аң уулоо» деп которгон өз вариантын да сунуштаган. [7.33б.] Биздин пикирибизде, С.Г.Кляшторныйдын сунушу туура, анткени жаргылчак ташка аңчылык жаатында жазуунун көп деле кажети жок, ал эми суу кечмеликти да туюнткан топонимди таш жаргылчакка жазуу ыктымалга алда канча жакын. 2023-жылдын 26-апрелинде Талас мамлекеттик университетинин тарыхчы-окумуштуусу Жусупова Мой-мол Молдобековнаны демилгеси менен делегация түзүлүп, Казакстан Республикасынын Алма-Ата шаарынын Борбордук Мамлекеттик музейинде илимий иш сапар барышып, таш эстеликти көрүп, музейдин археология бөлүмүнүн башчысы, археолог Набира Тулежановна менен пикир алмашып, келечекте бирге иликтөөлөр, илимий долбоорлор менен иштөөгө келишим түзүлдү. Таш эстеликти жеринен барып таанышуу менен жаңыча пикирлер жана бул мезгилге чейин изилденген көз-караштарга анализдер пайда болду.

Атлах салгылашуусуна тиешелүү деп эсептелген тарыхы терең таштагы жазуунун маанисин, чечмеленишин иликтөө үчүн бел-

гилүү окумуштуу, археологдорго, рун жазуусун окушкан адистерге кайрылууга туура келди. Белгилүү түрколог, окумуштуу Таалай Абдиев жана таштагы жазууларды окуган адис-окумуштуу Нурдин Усеевдер рун таануучу С. Г. Кляшторныйдын (1928–2014) жаргылчак таш сыныгындагы (петроглифтик) жазууну “Атлах” (Atlay) – “кечмелик”, б.а. Талас дарыясынан өйүз-бүйүзгө жеңил “аттап өтчү, оңтойлуу кечмелик” деге вариантын туура деп тастык ташууда. Жыйынтыктап айтканда Кыргыз стандын жана жалпы Борбордук Азиянын тарыхы үчүн олуттуу из калтырган окуялардын бири – 751-жылдын июль айындагы Талас суусунун боюндагы Атлах шаарынын жанында болуп өткөн ири салгылашуунун мааниси терең.

Орто кылымдарда Улуу жибек жолунун таманында орун алган ири шаарлардын бири болгон Атлах шаарынын чалдыбары учурда Кыргызстандын Талас облусуна караштуу Манас районунун алкагындагы Жоон-Төбө жергесинде турат. Арийне, бул тарыхый окуя

жалаң гана Кыргызстан үчүн эмес, жалпы Борбордук жана Ички Азия, Сибирь, Алтай үчүн да терең из калтыргандыгы шексиз.

Бул тарыхый салгылашуу жалпысынан Чыгыш аталган ири мейкиндиктин эки башка бучкагынын – күн батыштан Арап халифаты менен күн чыгыштан Тан мамлекетинин гана тирешүүсү болуп чектелбестен, жергиликтүү түрк жана башка калктарынын да ич ара атаандаш тандоосунун кагылышуусу да болуп калган. Бул окуя, бир эле учурда, Азиянын чыгышы менен батышын маданий жана технологиялык жактан ширелткен да барактарга ээ. Ааламдашуу доорундагы ар бир элдин нарк-насилин, маданиятын, баалуулуктарын тереңдетип үйрөнүүдө бул илимий-изилдөө иштерибиздин тарбиялык мааниси зор экендигин белгилөө менен жалпы элдин, өлкөбүздүн желегин бийик желбиретип, илимий ийгиликтерди багындырып, батыш, чыгыш цивилизацияларында муундан-муунга биримдиктин, ынтымактын, достуктун көпүрөсү түзүлөөрүнө шек жок.

Колдонулган адабияттар:

1. Волин С.Л. Сведения арабских источников IX-XIV вв. о долине реки Талас и смежных районов // Труды НИИЭ АН Казахской ССР.– Алма-Ата, 1960. – Т. 8.
2. Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины //Избранные труды по археологии и истории Кыргызстана. – Бишкек, 1997. Т I,– 560 с.
3. Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины //Избранные труды по археологии и истории Кыргызстана. – Бишкек, 1997. Т I,– 560 с.
4. Кляшторный С.Г. Рунические надписи Таласа: проблемы датировки и топографии // Известия МОН КР, НАН КР, 2001. – №1. С. 88-91.

5. Байпаков К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Книга I. Урбанизация Казахстана в эпоху бронзы – раннем средневековье. Алматы, 2012. – 390 с. Байпаков К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана, книга II. – Алматы, 2013. – 514 с.

6. Камышев, Александр. Последствия одной ошибки в локализации города Атлах // Qojalar.Kz – Тарих. Таным. Тағлым. – 24.11.2022. – [Макаланы оқуған күн: 05.12.2022.] – URL: <https://kojalar.kz/202210743-posledstviya-odnoj-oshibki-v-lokalizatsii-goroda-atlah> (Дағы қа-
раңыз: Камышев А. Последствия одной ошибки в локализации города Атлах // T l s v şı v
T rihi Ö mi /Editörl r F hri Sol k, Mir m B igo sh v, Tyhtykb k Chorotegin, Moimol Cusupova. – İst b l,
2022. – С. 331

7. Надпись на каменном орудии, найденном на Жубан тобе // битиг.кз. – [Макаланы оқу-
ған күн: 06.12.2022.] – URL: <https://bitig.kz/?lang=r&mod=1&tid=5&oid=166>

8. Винник Д.Ф. Новые эпиграфические памятники Таласской долины // Археологические
памятники Таласской долины. - Фрунзе, 1963. - С. 94-99; Кожемяко П.Н. Оседлые поселения Та-
ласской долины // Археологические памятники Таласской долины. - Фрунзе, 1963. - С. 184-186.

УДК: 572:2-18(575.2) (04)

А.Б. Калыш, д.и.н., профессор кафедры
археологии, этнологии и музеологии КазНУ имени аль-Фараби
г. Алматы, Республика Казахстан

**К ИСТОРИИ РАССЕЛЕНИЯ ЭТНИЧЕСКИХ КЫРГЫЗОВ
НА ТЕРРИТОРИИ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА**

А.Б. Калыш, тарых илимдеринин доктору,
аль-Фараби атындагы КазУУнун археология, этнология жана музей иши
кафедрасынын профессору Алматы, Казакстан Республикасы

**БОРБОРДУК КАЗАКСТАН АЙМАГЫНДАГЫ
ЭТНИКАЛЫК КЫРГЫЗДАРДЫН ЖАЙГАШУУ ТАРИХЫ ЖӨНҮНДӨ**

A.B. Kalysh,
Doctor of historical sciences,
professor of the Department of Archaeology, Ethnology, and Museology at Al-Farabi KazNU
Almaty, Republic of Kazakhstan

**IN THE TERRITORY OF CENTRAL KAZAKHSTAN ON THE HISTORY
OF THE SETTLEMENT OF ETHNIC KYRGYZ**

Аннотация. В докладе на основе дореволюционных источников, специальной литературы и полевых этнографических материалов анализируется история расселения этнических кыргызов на территории Центрального Казахстана – Каркаралинского, Актогайского, Шетского, Нурина, Казыбийского районов Карагандинской области и Жанааркинского района Улытауской области. Показано, что данный процесс носил двойственный и вынужденный характер: 1) первоначально исследуемые кыргызы переселились в этот регион из Южной Сибири и Алтая, начиная с конца XVI в. и включая XVII-XVIII вв., вызванные притеснениями царской власти и джунгарских захватчиков; 2) следующий основной и принудительный этап переселения совпал с захватом в плен-аманат кыргызов в 1750-1770-е годы ханом Среднего жуза Аблаем. Впоследствии они, равно как и другие представители братских тюркских народов, как например, башкиры-естеки, туркмены, каракалпаки и др. стали субэтнотами, пополняя те или иные родоплеменные казахские группы, включая аргынов.